

Orta Sakarya Vâdisinin İktisadî Tarihi Hakkında

Doç. Dr. Necdet Tunçdilek

Istanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü

İç Anadolunun kuzeyinde bulunan Orta Sakarya Vadisi, üç ayrı coğrafi bölgenin — kuzeyinde Batıkaradeniz, batıda Marmara, doğu ve güneyde İç Anadolu bölgesi — bir biri ile temas ettiği sahanın ortasında yer alır. Bu durum, tahmin edileceği üzere, Sakarya vadisine üç bölgeden ayrı bazı hususiyetler kazandırmıştır; veya daha başka bir ifade ile, her üç bölgenin bazı karakterlerinin karışımı neticesinde ayrı ayrı, bambaşka bir coğrafi bölüm teşekkül etmiştir. Tabiat şartlarında vukua gelen bu farklılık, tesirlerini beşerî hayat üzerinde de göstermiş, vâdinin ekonomik yapısı bu faktörlerin etkisine tâbi olmuştur.

Orta Sakarya Vadisini tetkike girişmezden evvel, iki hususun aydınlatılmasında zaruret vardır. Bunlardan birincisi, vâdinin fizik yapısı, ve bu yapının arzettiği hususiyetler, ikincisi ise, bölgenin sabit fizik şartlar altında, asırlar boyunca vukua gelen ekonomik değişikliğidir. Orta Sakarya vadisi morfolojik yapı bakımından kuzeyde Göynük, güneyde Sündiken platoları arasında açılmış, aşağı yukarı doğu-batı istikametli dar ve derin bir vâdi olduğundan ibarettir. Çok yerde 800 ilâ 1000 metre derinlikte olan vâdi, yer yer istisnaları ile hayli de dardır. Hattâ bir kaç yerde vâdinin genişliği 40 ilâ 50 metreye kadar inmekte, bu sahalarda vâdi, kanyon haline gelmektedir. Vâdinin kanyon karakterine sahip olduğu bölümleri, beşerî tesislerden tamamen mahrumdur (Şüphesiz burada Sarıyar hidroelektrik tesisleri istisna edilmelidir). Vâdinin kanyonlar dışındaki kalan bölümleri zannedildiği kadar geniş değildir. Vâdi içinde

iki yamaç arasındaki âzamî genişlik hiç bir yerde 2000 metreyi aşamaz. Vâdin'in genişlediği ve alluvial taraçaların nisfî de olsa bir genişlik kazandığı yerler vâdinin geçimini sağlayan ziraat alanlarına tekabül eder.

Sakarya vâdisinin civar platolara nazaran hayli derin oluşu tesirlerini ilk plânda vâdinin iklimi üzerinde göstermiştir. Vâdi bu farklı mikro kliması ile civardan tamamen denilecek kadar ayrılır. Yalnız kış devresi esnasında civar platolar üzerinde yığılan soğuk hava kütlelerinin bu derin çukuru zaman zaman istilâları bir tarafta bırakılırsa, burada âdeta Marmara bölgesinin iklimik şartlarının mevcut olduğu müşahede edilir. Böylece derin vâdi kanalı ile (vâdinin deniz seviyesinden olan ortalama yükseltisi 250 metredir) Marmara iklim tipi, İç Anadolu'nun merkezine kadar sokulmuş olur. Neticede vâdi içinde Akdeniz ve Marmara bölgelerinin en karakteristik bitkileri olan zeytin ve sakız ağacı yer alır, keza pamuk her tarafta muvaffakiyetle yetişir.

Orta Sakarya Vâdisi her ne kadar üç ayrı coğrafi bölgenin ortasında bulunmakta ise de, Anadolu'nun bu bölümdeki morfolojik yapısı Orta Sakarya Vâdisine hiç bir şekilde merkezî bir pozisyon kazandırmamış, bilâkis bir ard veya geri bölge olmasını sağlamıştır. Böylece Orta Sakarya Vâdisi, Küçük Asya üzerinde, dış âlemle tamamen denilecek kadar tecrid edilmiş, tek merkez olarak göze çarpar. Bu hususiyetinden ötürü de, vâdi son seneler müstesna, bütün tarih çağları içinde Anadolu'nun en az bilinen bir bölümü olmaktan ileri geçememiştir.

Orta Sakarya vâdisinin üç coğrafi bölge arasında, âdeta ölü bir noktada yer almakta oluşu ve hemen her yönden tecrid edilmiş olması denilebilir ki, vâdiyi insan ayağı basmamış ıssız bir adaya çevirmiş, gene tecrid faktörü, vâdinin beşerî ve ekonomik hayatı üzerinde derin tesirler hasıl etmiş; âdeta bu faktör vâdinin ekonomik yapısına istikamet verdirmiştir. Son üç, dört asır nazarı itibara alınır, vâdinin ekonomik yapısı üzerinde tecrid faktörünün bütün ağırlığını hissetmemeğe imkân yoktur.

Orta Sakarya Vâdisinin beşerî hayatı, hayli enteresan olaylara konu teşkil edebilir. Evvelâ Marmara bölgesi ile İç Anadolu arasındaki münakale hattı vâdinin ortalama 40 ilâ 60 kilometre güneyinden geçmesine, ve aynı zamanda bu yolun bütün çağlar içinde

Asya ile Avrupa arasında devamlı bir şekilde işlemesine, nihayet vâdinin 40 kilometre güneyinde Eskişehir gibi daima canlılığını muhafaza etmiş bir merkezin mevcudiyetine rağmen; Sündiken platolarının hemen kuzeyinde yer alan vâdi, dış âlemin tesirlerinden kendisini korumasını bilmiştir. Vâdi bu hususiyeti sayesinde, son asırlar içinde, Anadolu'da vukua gelen menfi faktörlerden kendisini koruyabilmiş ve denilebilir ki, asırlar boyunca sessiz ve dağdağasız bir hayat sürmüştür. Nitekim vâdinin asırlar boyu dış muhitte olan temasının aşarî derecede kalması, kapalı ekonomi sistemini harfiyen tatbik etmesi... tesirlerini sadece ekonomik alanda değil, hattâ sosyal sahada da göstermiş; bu sebepten vâdiye has bir lehçe dahi teessüs etmiştir.

Yalnız, yukarıdaki paragrafta zikredilen ifadeden, vâdi sâkinlerinin hiç bir zaman dış muhitte teması geçmedikleri mânası çıkarılmamalıdır. Bilâkis vâdi sâkinlerinin daima dış muhitin nabzını yoklamış oldukları bir gerçektir. Ancak tehlikeli devrelerde vâdinin kuytulduğunda saklanırlarken, dış muhitteki sosyal ve ekonomik hayatın normale girdiği zaman, hemen bu muhitte teması geldiklerini, vâdinin son asırlardaki ekonomik yapısındaki değişikliklerden istidlâl etmek mümkün olmaktadır. Nitekim Sakarya Vâdisi bir kaide olarak dış muhitin müspet tesirlerine karşı daima ilgi göstermiş, fakat menfi tesirlerden fevkalâde müsait coğrafi şartların paravanası arkasında saklanmasını ve varlığını muhafaza etmesini bilebilmiştir.

Sakarya vâdisinin ekonomik yapısı ve bu yapının son asırlar içinde ne şekilde değişikliklere uğradığını açıklamadan evvel, vâdinin iskân tarihi üzerinde bir nebze durmak zarureti vardır. Sakarya vâdisinde ilk yerleşmenin ne zaman vukua geldiğini aydınlatacak arkeolojik araştırmalar henüz yapılmamış olduğu için, bu hususta bir şey söylemeğe pek imkân yoktur. Ancak Orta Çağda vâdinin Bizanslılar tarafından iskân edilmiş olduğu, bugün vâdinin hemen her tarafında tesadüf edilen lâhitler, büyük küpler ve muhtelif seramik eşyanın varlığından çıkarılmaktadır. Fakat vâdinin nasıl ve ne şekilde Türklere intikâl ettiğine dair elde tarihî bir vesika mevcut olmadığı gibi, aynı şekilde vâdide bu durumu aydınlatabilecek deliller de mevcut değildir. Bu sebeple, Bizanstan tâ Kanunî devrine kadar geçen zaman; yerleşme tarihi bakımından esrarını muhafaza etmektedir. Ancak 1522 ve 1576 tarihinde Kanunî

Sultan Süleyman'ın emri ile yaptırılmış olan sayımlarla karanlık perde aralanmakta ve bu tarihlerde Orta Sakarya Vâdisine Karaoğlan, İğdir, Gümele, Alpağot, Demirciler, Sarıkaya (Bunaklar) gibi köylerin mevcut olduğu öğrenilmektedir [1]. Kanunî sayımları Orta Sakarya Vâdisinde evvelâ köy sayısının bugüne nazaran daha az olduğunu ve mevcut köylerin de büyüklük bakımından bugünkü şekillerle mukayese edilemeyecek kadar küçük olduklarını göstermektedir. Nitekim, Orta Sakarya Vâdisinin bugün en büyük köyü olan Gümele, 1522 senesinde 14 hane olup, bu köy'e bağlı ayrıca 3 çiftlik de yer alıyordu. 1576 senesinde 27 ye çıkan hane sayısı bugün 280 e varmıştır. Vâdinin diğer köylerinde de aynı terakki tespit edilebilmektedir. Meselâ: Karaoğlan köyü 1522 de 15, 1576 da 16 hane iken şimdi 195 e; İğdir, 1522 de 8, 1576 da 20 hane iken bugün 63 hane olmuştur.

Gene aynı sayımların zirai gelirleri tetkik edildiğinde vâdi köylerinin hem hayvancılık hem de tarla ziraati ile istigal ettikleri öğrenilmektedir. Meselâ: Gümele köyü 1576 da 55 kile buğday, 20 kile arpa istihsal ettiği, 21 akçe bağ öşürü, 21 akçe pamuk öşürü verdiği, ayrıca 115 akçe de yıllık hayvan resmi ödediği tespit edilmektedir. Vâdinin diğer köylerinde de aşağı yukarı aynı hususiyetlere tesadüf edilmekte ve meselâ: Karaoğlan köyü 1576 da 3 mut (1 mut = 20 kile) = 60 kile buğday, 1 mut arpa yetiştirdiği, 25 akçe bağ öşürü, 65 akçe pamuk öşürü ödediği; keza İğdir köyü 2 mut buğday, 2 mut arpa istihsal ettiği, 55 akçe bağ öşürü, 60 akçe pamuk öşürü ödediği gene aynı istatistiklerden çıkarılmaktadır.

Yukarıda verilen istatistikî bilgiler, köylerin yapısı ile beraber bir araştırma konusu haline getirilirse, 16. asırda Sakarya vâdisindeki köylerin ekonomik yapıları hakkında bazı şeyleri ortaya koymak mümkün olabilir.

[1] Bu etüdün hazırlanabilmesi ve 16. asırda Orta Sakarya vâdisinin beşeri ve ekonomik hayatı hakkında fikir sahibi olunabilmesi, sırf, sayın Ord. Prof. Ömer Lûtfi Barkan'ın senelerdir aralıksız devam eden çalışmalarına borçludur. Daha kendileri neşretmeden bize vermek lûtfunda buldukları bu çok kıymetli donelerden dolayı sayın profesöre sonsuz teşekkürlerimi sunmayı zevkli bir vazife addederim.

Sakarya vâdisinin civar bölgelere nazaran hayli farklı bir iklimime sahip olduğu belirtilmişti. Buranın her mevsimde civara nazaran biraz daha sıcak ve bilhassa kış aylarında hayli mütedil geçmesi vâdiye bazı avantajlar sağlamıştır. İşte bahis konusu hususiyetlerinden ötürü Orta Sakarya Vâdisi daha 12. asırda Sündiken plâtoalarını işgal eden Türk aşiretlerinin [2] gözünden kaçmamış ve 12. ilâ 16. asırlar arasında vâdi bahis konusu gruplar tarafından muhakkak surette kış barınağı olarak kullanılmıştır. Vâdinin kış devresinde hayvan sürülerini kendi sinesine çekmesinde rol oynayan âmil, sadece vâdinin kuytululuğu değil, buranın aynı zamanda yeşil çayırlarla kaplı oluşu yâni kış mer'ası olarak da hizmet görmesidir.

Kanunî sayımları 16. asırda vâdi ile alâkalı grupların toprağa yerleşmiş olduklarını ve tarla ziraati ile de meşgul olduklarını göstermekte, âdetâ nomadizm'in yanında sedanterliğin başladığını ih-sas etmektedir. Burada akla şu sual gelmektedir. Nomadizimden sedanterliğe geçiş acaba gayet sür'atli bir şekilde mi vukua gelmiştir, yoksa iki sistem arasında bir intikal devresi yer almış mıdır?

Vâdinin doğu yarısında, çok daha sonra toprağa yerleşmiş köyler ile daha eski köylerin siteleri, mesken tipleri tetkik edildiğinde, bu olayın sür'atle değil, bilâkis gayet batî bir şekilde cereyan etmiş olduğu öğrenilmektedir. Filhak'ka Sakarılıca, Düzköy ve Lâçin köyleri bu yönden tetkik edildiğinde, adı geçen köylerin sedanterleşme olayı, vâdinin içinde veya daha başka bir ifade ile bugünkü yerlerinde değil, bilâkis, vâdi ile plâto sahası arasında mevcut olan transüman yollarının en yukarı ucunda başladığı ve tedricen vâdiye indiği, en nihayet pek yakın bir devrede bugünkü sitinde inkişaf etmiş olduğu merkezindedir. Meselâ bu köylerden Lâçin evvelâ Değirmendere vâdisinin menbaı civarında toprağa yerleşmiş, daha sonra bu nüveden ayrılan evler Sakarya vâdisine inmeden üç parçaya bölünmüş ve her bir parça —bir kaç hane olarak— yan vâdilerin kenarlarına gelip yerleşmişlerdir (bir nevi ağıl evi topluluğu). Böylece Lâçin üç ayrı mahalleden meydana gelirken 60 ilâ 70 sene kadar evvel diğer iki mahalle de Değirmendere ağzındaki kısma ge-

[2] K. Krause: Batı ve Orta Anadolu Nebat Formasyonları. Yük. Zi. Enst. Neğ. No. 60, Ankara 1940, s. 27.

lerek (şüphesiz ekonomik faaliyetin değişmesinden ötürü) bugünkü köyün nüvesini teşkil etmişlerdir. Bu misali, farklı tarih değişiklikleri ile diğer köylere de teşmil etmek mümkündür. Fakat Sakarıhca, Düzköy ve Lâçin için ileri sürülen iddiaları bugün dahi ispat edecek bakiyeler mevcutsa da, diğer köyler için bu tip kalıntılara maatteessüf tesadüf edilememektedir.

Mamafih eski yerleşmelerin karakterini tayin hususunda diğer deliller arasında bizzat köylerin menşelerini meydana getiren eski mesken tipleri iyi bir vesika olarak hizmet görmektedir. Nitekim, Gümele, Karaoğlan, Alpağot gibi 16. asırda mevcut olan köylerin nüvesini teşkil eden meskenlerin ilk plânda hayvanları muhafaza hususunda, genişçe ahırlar şeklinde inşa edilmiş olması ve gene bu nüvelerin vâdi yollarının hemen ağzında bulunması ve vâdinin bugünkü ziraat alanları ile hiç bir şekilde münasebeti olmayışı ve nihayet 16. asırdaki iki kısa sayım devresi esnasında hane sayısının sür'atli bir şekilde artışı... 16. asrın, vâdide toprağa yerleşme hususunda, hayli faal bir devreye tekabül ettiğini göstermektedir.

Nihayet vâdi sâkinlerinin tarla ziraati yanında geniş ölçüde hayvancılıkla iştigal ettiklerini gösteren delillerden biri de platolar üzerinde muazzam denilecek kadar geniş mer'aların mevcudiyetidir. Pek yakın senelere kadar ormanlarla kaplı olan bu geniş mer'alar, vâdi sâkinlerinin başlıca ekonomik faaliyetinin hayvancılığa dayandığını ispat edecek mahiyettedir.

İşte yukarıda verilen delillere dayanarak vâdinin 12. ilâ 16. asırlar arasındaki faaliyetini şu şekilde özetlemek mümkündür. Sakarya vâdisi Bizantin devrede ileri bir ziraat faaliyetine sahne olduğu pek şüphe edilemeyecek bir gerçek ise de, vâdideki sedanter hayat nâcıl tereddî etmiş veya vâdinin ne şekilde Türklerin mülkiyetine geçtiği hususlarını aydınlatmağa bugün için imkân yoktur. Bil'nen tek şey, vâdinin üç beş asır hayvancılık bakımından büyük ve elverişli bir kış barınak sahası olduğudur. Bu devrede vâdideki tarla kültürleri büyük bir ihmale uğramış, eski ziraat tesisler bozulmuş, sadece vâdi ile civar bölgeler arasında büyük bir transümans faaliyeti yer almıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, vâdinin ekonomik hayatında hayvancılık pek yakın tarihlere kadar ön plânda bir yer işgal etmiş,

tarla kültürleri ise hayvancılığı çok geriden takip edebilmiştir. Vâdinin iklimatik özelliği ile nehir kenarında yer alan alluvial toprakların bereketi, vâdinin gittikçe sayısı artan sedanter nüfusuna yeni bir mesgale getirmiştir. Filhakika daha 16. asırda bu faaliyetin hayli çeşitli bir karaktere sahip olduğunu Kanunî sayımları göstermektedir. Tarla kültürleri faaliyetine ek olarak kıraçta bağlar tesis edilmiş —kıraçtaki zeytinliklerden istifade edilip edilmediği bilinmemektedir— sulanabilir topraklar üzerinde de pamuk, susam, arpa, buğday ve muhtelif meyva ağaçları yetiştirme yoluna gidilmiştir.

Aşağı yukarı kapalı bir ekonomik yapıya tekabül eden bu faaliyet, müteakip asırlarda az çok bir değişmeye uğramıştır. Şöyle ki; evvelce sulanan sahalanın büyük bir kısmı tahıl üretimine tahsis edilirken, diğer maddelerin ve meselâ, üzümden elde edilen pekmez, kuru üzüm, kurutulmuş yemişler ve pamuk gibi istihsal maddelerinin vâdi sâkinlerinin ihtiyacını aşması üzerine civar platolar üzerindeki yayla ve dağ köyleri ile vâdi köyleri arasında mübadele sistemine uygun iktisadî bir faaliyet teessüs etmiştir. İşte mübadele sistemi, vâdinin eski kapalı ekonomi sistemini sarsarken, buna bağlı olarak vâdinin ekonomik hayatı üzerinde bazı değişmelere yol açmıştır.

Hayvancılık gene eski hâkim durumunu muhafaza ederken, tarla kültürleri sahası daha genişlemiş, tarlaların sulanması için nehir kenarında su dolapları tesis edilmiş, böylece kıraçta ve bilhassa vâdinin güneye bakan mailesi üzerinde bağların geliştirilmesi yoluna gidilmiştir. Ziraat sahalalarının büyük bir kısmı evvelâ tahıla tahsis edilirken, yayla köylerinin yegâne mübadele maddesinin arpa ve buğday olmasından ötürü, yayla köyleri ile mübadele sistemini yürütebilmek amacı ile vâdi içinde tahıl ekimi asgarî hadde indirilmiş, bunun yerine, bilhassa sulanan tarlalarda pamuk, kıraçta da bağlar vâdinin karakteristik kültür bitkileri olarak yer almıştır.

Sakarya vâdisinin ekonomik hayatında, hayvancılıkla tarla kültürleri arasında devamlı bir mücadeleyi sezmemeye imkân yoktur. Fakat tarla kültürleri sahasında elde edilecek fazla istihsali harice sevkedecek müsait yolların ve yakın yerlerde satış pazarlarının yokluğu sebebiyle bu faaliyet, 20. asır başına kadar büyük bir inkişafa mazhar olamamış, bu yüzden hayvancılık hâkim durumunu muhafaza edebilmiştir. Mamafih bu sayılan müşküllere rağmen, vâdi sâkinleri, her mevsim açık kalın ve vâdiyi harice bağlayan Söğüt

yolu ile dış muhitin müspet tesirlerini vâdiye aktarmağa muvaffak olmuşlardır. Orta Sakarya vâdisinin ekonomik hayatında «Bati Kültür Yolu» adı ile anılmağa hak kazanmış olan bu yol, asırlardır Söğüt bölgesinin ekonomik meşgalesinin mihrakını teşkil eden kozacılığın vâdiye intikalinde büyük bir rol oynamıştır. Kozacılık faaliyetinin vâdiye hangi tarihlerde girdiğini pek kesin olarak tespit etmek mümkün değilse de, 19. asrın içinde vâdide geniş ölçüde bir kozacılık faaliyetinin mevcut olduğu yapılan araştırmalardan öğrenilmektedir. Bu asırda kozacılık, vâdinin hemen her tarafında büyük bir önem kazanmış ve dutluklar vâdiyi baştan başa istilâ etmiştir. Bu devrede Sakarya vâdisinde ne kadar dut ağacı mevcuttu ve ne nispette koza elde ediliyordu; bu hususu aydınlatacak doneler de maatteessüf mevcut değildir. Mevcut dutlukların 3/4 den fazlası İstiklâl Harbini takip eden ve ipekçiliğin büyük bir kriz geçirdiği devrede sökülmiş olduğu yaşlı köylülerin ifadelerinden öğrenilmektedir. Bu hesaba göre, bugün 141.541 i bulan dut ağacı sayısı ile sökülün ağaçlar oranlanmak suretiyle ağaç sayısının en az 500.000 civarında olacağı istidlâl edilebilir.

Sakarya vâdisinin ekonomik hayatında kozacılığı bir dönüm noktası olarak kabul etmek kaçınılmaz bir zarurettir. Evvelâ kozanın bir mübadele maddesi olmayıp, alınıp satılan bir madde oluşu, mahsulün çabuk bozulmaz oluşu, güç nakil şartlarına tahammül edebilmesi, nihayet Söğüt gibi yakın bir istihsal merkezinin mevcudiyeti gibi şartlar... Söğüd'ü uzun seneler vâdinin idare merkezi haline getirmiş, keza bir iki asır Sakarya vâdisinin sulanan toprakları pamuk - dut ağacı mücadelesine sahne olmuştur.

Sakarya vâdisinin ekonomik hayatındaki asıl büyük değişiklik muhakkak ki, İstiklâl Harbinden hemen sonra başlamıştır. Fakat hayvancılık ekonomisi de gözönüne alınarak bu büyük değişikliği Anadolu - Bağdad demiryolunun inşası tarihine kadar çıkarmak zarureti vardır. Adı geçen demiryolunun 1894 de Eskişehir'e varması ile Eskişehir ve dolaylarında vukua gelen büyük ekonomik değişiklik, dolayısıyla tesirlerini vâdi hayatında da göstermeğe başlamıştır. Demiryolunun Eskişehir'e gelişine kadar, aşağı yukarı bütün İç Anadolu'nun geniş bir hayvancılık sahası olması ve tarla ziraati faaliyetinin mevcut kasabaların ve köylerin civarına inhisar etmesine mukabil, demiryolunun inşasından hemen sonra eski mer'a-

lar sür'atle tahıl tarlalarına çevrilmiş [3], ve dolayısıyla hayvancılık bu tarihten itibaren gün gün eski önemini kaybetmeğe başlamıştır. Fakat burada vâdi hayatı üzerinde vukua gelen tesirler basit olmayıp, bilâkis hayli karışık ve muğlaktır. 19. asır Osmanlı Devletinin Anadolu üzerindeki alâkasının daha fazla arttığı bir devreye rastlar. Anadolu'ya karşı alâkanın artışı bilhassa yeni yerleşme noktalarının artmasına hizmet etmiş (Yörüük ve Türkmenlerin toprağa yerleşmesi) bunu geniş çaplı muhacir yerleşmesi takip etmiştir [4]. Bir taraftan boş arazi (yâni mer'alar) üzerinde yeni yeni köyler teessüs ederken buna ilâveten demiryolunun da bölgeye ulaşması ile yaylalar bölgesinde geniş çaplı bir tahıl üretimi yer almış ve hayvancılık eski önemini kaybetmeğe başlamıştır.

Küçük kır yerleşmeleri yanında, 19. asrın sonunda, merkezde Eskişehir'in, doğuda Ankara'nın bir şehir olarak sür'atle gelişmesi ve bunlara bir takım yeni kasabaların ilâve edilmesi, sözü geçen merkezlerin sebzeye olan ihtiyaçlarını şehir ve kasabalar civarındaki bostanlardan temin edememesi, hattâ bostanların büyük bir kısmının genişleyen şehrin iskân sahası içinde yok olması ile vücut bulan sebze ihtiyacı, her mevsim çeşitli sebzeleri yetiştirebilecek kabiliyete sahip olan Orta Sakarya vâdisini harekete geçirmiş, gene «Batı Kültür Yolu» ile bazı sebze cinsleri vâdiye ithal edilmiştir. İstiklâl Harbini müteakip, Söğüt ve Bursa gibi ipekçilik merkezlerinin uzun süren bir kriz devresine girmesi ve kozanın eski değerini kaybetmesi ile, dış piyasayı hassasiyetle takip eden vâdi sâkinleri, bu sefer de dutlukları sökerek geniş ölçüde sebzeçiliğe atılmışlardır. Sebzeçilik Sakarya vâdisinin ziraat hayatının en büyük dönüm noktası olmuş ve bu devre içinde şu olaylar cereyan etmiştir:

Evvelâ hayvancılık vâdinin uzun ziraat hayatı içinde ilk defa olarak tarla kültürlerinin çok gerisinde kalmıştır. Hele vâdi sâkinlerinin, sebzeçilik yanında çok daha az gelirli, buna mukabil, çok emek isteyen hayvancılığa işçi ve zaman ayırma imkânlarını bulamamalarıyla mevcut mer'aları civar yayla köyleri ile Haymana köy-

[3] Necdet Tunçdilek: Eskişehir Vilâyetinin Buğday Ziraatı. Türk Coğrafya dergisi, Yıl XII, sayı: 15 - 16, İstanbul 1956.

[4] Necdet Tunçdilek: Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış. İktisat Fak. Mecmuası. Cilt 15, sayı 1 - 4.

lerine kira ile vermeğe başlamışlar, hattâ ziraî faaliyeti daha geri kalmış olan doğu bölümündeki köyler yabancı sürüleri kışın da vâdiye bir ücret mukabilinde indirir olmuşlardır. Fakat hayvancılığın ikinci plâna atılması ve vâdinin ziraî ekonomisinin istikamet değiş-tirmesi üzerine evvelce yayla köylerinden mübadele suretiyle buğday ve arpasını temin eden köylüler bu sefer buğday ve arpayı ziraî bir münasebe maddesi şeklinde yetiştirmeye başlamışlardır. Bundan başka eski mer'aların en müsait yerleri tahıl üretimine tahsis edilmeğe başlanmış, böylece yaylalardaki hayvancılık ekonomisi kısmen olsun yerini tahıl üretimine terketmiştir.

Sakarya vâdisinde, sebzeçiliğin önünde dutlukların nasıl imha edildiğinden bahsetmiştik. Gene bu sıralarda hayli geniş bir yer işgal eden, hattâ Karaoğlan gibi monokültür bir ziraat sistemine kadar kayan bağcı köyler, Filoksera haşeresinin vâdiye girmesi ile büyük bir felâkete uğramışlar [5] ve asırlardır vâdi köylerinin en emin bir gelir kaynağı olan bağların ortadan kalkması, sulanabilir toprakları az olan aileleri gurbetçi ederken, geri kalanlar kendilerini (Amerikan çubuğunun vâdiye ithaline kadar) tamamen sebzeçiliğe vermişlerdir.

Orta Sakarya vâdisi bir taraftan sebze tarlalarını geliştirir, diğer taraftan şehirlerin her türlü taze sebze ihtiyacını karşılayacak yeni çeşitleri vâdiye ithal ederken, istihsal edilen maddelerin dış pazarlara nakli büyük bir problem olarak ortaya çıkmış ve artık Söğüt yolunun da eski önemi kalmamıştır. Sebzenin taze olarak istihlâk pazarlarına sevki işi, ilk sıralarda hayli üzücü ve külfetli olmuş ve nakil faaliyeti sadece dağ patikaları tariki ile hayvan kervanları tarafından istihlâk pazarlarına intikal ettirilmiştir. Gene aynı problem, pek yakın senelere gelinceye kadar kış sebzeçiliğine imkân verdimemiştir. Fakat sevk işinin çok yorucu ve aynı zamanda mevcut nüfusun 1/3 ini işgal etmesi tesirlerini sebze bahçelerinin bakımı üzerinde göstermiştir. Buna rağmen, bir taraftan dış muhitteki taleplerin seneden seneye artışı, diğer taraftan ekim sahalarının biraz daha gelişmesi ile münakale sisteminin boşluğu herkes tarafından hissedilmeğe başlamış, bunun üzerine eski transü-

[5] Erol Tümertekin: Türkiye'de Filoksera. İst. Üni. Coğrafya Enst. dergisi. Cilt 1, sayı 1, İstanbul 1951.

mans yolları, vâdi sâkinlerinin şahsî gayreti ile üzerinden yaz kış kamyon geçebilecek şekilde tanzim edilmiş ve neticede vâdi 6 müstakil yolla Eskişehir'e bağlanmıştır. Fakat son bir kaç senede devletçe yapılan ve vâdiyi bir taraftan Eskişehir'e, diğer taraftan Nallıhan üzerinden Ankara'ya bağlayan yol bunlara dahil değildir.

Sakarya vâdisinde sebzeçiliğin inkişafı ile, gerek saha mücadelesi, gerek ekilen maddelerin birbirleriyle olan rekabeti biteceği ümit edilirken, Cumhuriyetten bu yana ziraat alanda vukua gelen yeni olaylar bu mücadeleye yeniden hız verdirmiştir. Bu da pamuk ile sebze arasında olan rekabetten doğmuştur. Bilindiği gibi pamuk, Sakarya vâdisinin en eski tarla kültürlerinden birisidir. Bu nebatın ekimi en az 16. asrın gerilerine kadar uzanmaktadır. Pamuk yeni gelişen sebzeçilik önünde saha kaybetmeğe başladığı bir sırada Akala pamuk cinsinin vâdiye ithali ile ve 1934 - 35 senesinden itibaren pamukçulukta yeni bir devre başlamış ve asırlardır yerli pamuk ekimi ile iştigal eden bahçe sahipleri eskisinden çok daha kârlı olan yeni Akala cinsine dönmekte hiç bir beis görmemişlerdir. Hatta eskiye nazaran Akalaya daha fazla yer tahsis edenler bile olmuştur. Böylece vâdinin hemen her tarafında sönmekte olan pamukçuluk, devletin vâdi içinde tesis ettiği üretim ve çırçırılama istasyonu sayesinde yeniden gelişme yoluna girmiştir. Yalnız burada şu hususu belirtelim ki, yerli pamuk cinsinin Akala ile yer değiştirmesi; evvelâ asırlardır pamuklu dokuyan ev tezgâhlarını ve dolayısıyla san'atinin sönmesine yol açmış, pamuğun ticaret yolu değişmiş, yerli pamuğun alım merkezi Bolu ve civar kasabalar için, Akalanın alım merkezi Eskişehir olmuştur.

Pamuk da sebze gibi bir çok avantajlara sahip olmakla beraber, sebze ile olan saha mücadelesi el'an devam edip gitmekte, nihayet vâdi içinde sebze ve pamuğun yer kazanmasında çeşitli faktörler rol oynamaktadır. Bu faktörler de aşağı yukarı vâdinin coğrafî imkânlarını göstermektedir.

Orta Sakarya vâdisinde pamuk ve sebzeçiliğin yanyana değil, âdeta birbirinin aksi sahalarda toplanmış olduğu coğrafî bir karakter olarak göze çarpar. Vâdinin batı yarısında sebzeçilik nasıl ziraat ekonominin ağırlık merkezini teşkil ediyorsa, doğu yarısında da pamuğun âdeta bir hâkimiyet kazandığı görülür. Pamukla - sebze sahalalarının bu derece ayrılışında rol oynayan âmillerin başında mü-

nakale şebekesinin durumu belirir. Hakikaten vâdinin batı yarısında, Sakarya'yı Eskişehir'e bağlayan 5 ayrı yolun mevcudiyetine rağmen, doğu yarısında bu tip yollar ancak bir tanedir ve o da diğer yollarla mukayese edilecek evsafa değildir. İşte yol şebekesinin bu zafiyeti doğu bölümünü bilhassa pamukçulukla uğraşmasına, ancak ekilen sebzelerin ya köylerin şahsî ihtiyacı için veya kurutulmuş olarak piyasaya verilecek tipler olarak seçildiği görülür. Bununla beraber, pamuk - sebze mücadelesini sadece yol faktörüne bağlamağa imkân yoktur. Bunun yanında sulama tesislerinin kesafeti, suyun azlığı veya çokluğu (sebzelikler her hafta sulanmak istediği halde pamuk bir mevsimde 5 - 6 kere sulanmayı kâfi bulur), civardan gübre temini... gibi hususlar mevcut ekim sahalarının pamuk veya sebze tarafına kaymasına âmil olmaktadır [6].

Nihayet son söz olarak vâdinin bugünkü ziraî ekonomisinin ana hatlarını belirtmek icap ederse; ziraî faaliyetin ağırlık merkezi sebzecilikle pamukçuluğa dayandığı söylenebilir. Bu iki temel faaliyete, yamaçlarda filokseradan sonra yeni kurulmuş ve henüz inkişaf sağlamakta olan bağcılık da eklenebilir. Keza süresi her yıl bir iki ayı geçmeyen kozacılık, hâlâ köy kadınlarının az da olsa bir meşgalesi olarak sürüp gitmektedir. Nihayet son senelerde kayısı ve şeftali gibi meyvalıkların tesisi yoluna gidildiği ve dolayısıyla eski yabancı meyva ağaçlarının hiç bir ticarî önemi kalmadığı görülür. Fakat asıl enteresan olay, uzun asırların rakipsiz faaliyeti olan hayvancılığın tamamen ortadan kalktığıdır. Bugün vâdideki hayvancılığın mevcudiyeti eski meskenlerin alt katını teşkil eden ahırlar (bu ahırlar şimdi anbar vazifesi görmektedir) ispat edebilir. Neticede Sakarya vâdisi bu faaliyetleri ile hayli çeşitli bir ziraî yapıya sahip olduğu görülür. Ancak Alpağot (sebzecilikte), Karaoğlan (bağcılıkta), Düzköy (pamukçulukta) gibi köylerin nisbî de olsa monokültüre kaydıkları bilhassa son senelerin bir olayı olarak işaret edilebilir.

Bütün bu faaliyete, vâdi sâkinlerinin bütün bir sene süren geceli gündüzlü çalışmalarına rağmen, Sakarya vâdisindeki ziraî faa-

[6] Bu hususta daha geniş malûmat için şu makaleye bakınız: Necdet Tunçdilek: Orta Sakarya Vâdisinde Ziraat Hayatına Toplu Bir Bakış. İst. Üni. Coğ. Enst. Mecmuası, cilt 5, sayı 10, İst. 1959.

liyetin teknik olarak bir üstünlüğe, bir ihtisasa sahip olduğu iddia edilemez. 40 ilâ 60 senedenberi sebzeçilikle uğraşan vâdi sâkinleri bu geçen uzunca zaman içinde teknik sahada ancak pek az bir ilerleme kaydedebilmişlerdir. Tohumların seleksiyonu, fidecilik, tarhaların sulanması, su tedarikinde kullanılan vasıtalar, bahçelerin gübrelenmesi, gübreleme metod ve sistemleri eski basitliğini hâlâ muhafaza etmekte ve tâbir caizse mevcut ziraî faaliyet «iptidâî» olmaktan ileri geçmemektedir. Nitekim bugün bile vâdinin sulanan toprakları ile kıraça terk edilmiş bereketli alluvial toprakları arasındaki oran 4/10 nispetindedir. Ağaçtan imal edilmiş dolapların suyu 10 metreden daha yukarı bir kotaya çıkaramamasından mütevellid hayli geniş saha kıraçta tekniği beklemektedir.

Vâdinin ekilebilecek kabiliyetteki alanların mevcudiyetine rağmen, sulanabilir toprakların azlığı ve bu toprakların aşağı yukarı bütün vâdi sâkinlerinin mülkiyetinde oluşu, mevcut bahçeleri zamanla öylesine ufalamıştır ki, sebzeçi köylerde dönüm tâbiri önemini kayıb etmiş olup, evlek (1 evlek 1/2 dönüm) hatta garik (1 garik 1/4 dönüm) gibi vâdiye has saha ölçüleri yer almıştır. Pek çok yerde bahçeler 8 ilâ 10 metre kareyi geçmeyecek kadar ufalmıştır.

Ekilecek toprağın azlığına, ve bu topraklar üzerinde geçimini sağlayacak nüfusun fazlalığına, nihayet bahçelerin susuzluk, gübre-sizlik gibi her an vukuu muhtemel tehlikelerine rağmen, vâdi sâkinleri dış pazarların ihtiyacını karşılamak için, iptidâî metodlara rağmen, geceli gündüzlü çalışmakta ve Orta Sakarya vâdisi bugün İstanbul, Eskişehir, Ankara gibi büyük merkezlerle, İç Anadolunun şehir ve kasabalarının taze sebze, üzüm ve meyve ihtiyacının bir kısmını karşılamak için büyük gayret sarfetmektedirler. Nitekim adı geçen merkezlerden gelen kamyonlar (bilhassa yaz devresinde) hergün tonlarca sebze, meyva ve üzümü gereken yerlere sevketmektedirler. Vâdinin bütün köyleri için kat'î bir rakkam vermek pek mümkün değilse de, sadece Alpağot köyü her gün 20 ton kadar sebze ve meyva ihraç etmekte, bunun için her gün Alpağot'tan 5-6 kamyon Eskişehir'e doğru hareket etmektedir. Şüphesiz bu aşırı faaliyet kesintisiz 5 ay sürmektedir.

Ve nihayet, Orta Sakarya vâdisinde ziraat alanlarının çok dar, bahçelerin son derece ufak, sulama tesislerinin fevkalâde iptidâî,

fidecilik faaliyetinin mevcut olmadığı, ve dolayısıyla turfandacılığın henüz bilinmediği, hattâ kış sebzeçiliğinin bir iki köy müstesna henüz inkişaf etmediği bir an için düşünülür ve bu menfî faktörlere rağmen, vâdinin Türkiye'nin sebzeçilik alanında adı geçecek kadar bir yer işgal etmeğe başladığı gözönüne alınır, bu engellerin yıkılacağı pek yakın bir gelecekte, vâdinin ne şekilde bir inkişafa mazhar olacağı hakkında fikir beyan etmeğe lüzum kalmaz...